

BLUNKANČIOS TAPATYBĖS PAIEŠKOS, ARBA PALIATYVIOJI LITUANISTIKOS STRATEGIJA (APIE KALBĄ, MOKSLĄ IR ŠVIETIMĄ)¹

DANGUOLĖ MIKULĖNIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

E-mail: danguole.mikuleniene@lki.lt

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7781-7236>

Mokslinių tyrimų kryptys: geolingvistika, baltų kalbų dialektologija, sinchroninė ir diachroninė dialektologija, morfonologija, lietuvių kalbos ir kalbotyros istorija.

<https://doi.org/10.35321/all93-11>

Prieš gerą dešimtmetį pasaulį apskriejo žinia – išgyvenęs vos šimtą metų, nugaišo paskutinis Galapagų salų vėžlys, vardu Vienišius Džordžas. Gamtininkai labai susirūpino, nes tos rūšies vėžliai gyvena dvigubai ilgiau. Nenorėčiau, kad mano pranešimas būtų panašus į nekrologą, tačiau mirtis – visada nesmagus žodis. Šių salų simboliu laikytas gyvūnas pasauliui priminė, kad visi gamtos vaikai yra mirtingi. Deja, ne tik jie. Miršta ir kalbos.

Ir gerokai dažniau nei manytume – dar prieš kelis dešimtmečius buvo sakoma, kad kas dvi savaites pasaulyje netenkame bent vienos kalbos. Viena kalba, viena kultūra tampame skurdesni. Kai miršta paskutinis ja kalbantis žmogus, neužrašyta ar neįrašyta kalba prarandama negrįžtamai. Liūdna, tiesa? Žmonės supranta, kad jų kalba miršta, bet nežino, kaip greitai tai atsitiks.

Atgavus nepriklausomybę, kelis dešimtmečius augo mūsų savivertė. Kartu su ja kilo ir lietuvių kalbos vertė. Juk žinome, kad kartu su broliukais latviais esame tie, kurie pasauliui

¹ Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto 2025 m. birželio 27 d. Lietuvos kultūros kongrese, skirtame 100-osioms Lietuvos kultūros kongreso ir 150-osioms Mikalojaus Konstantino Čiurlionio gimimo metinėms, pagrindu.

išsaugojo baltų kalbas. O prisiminę Augusto Schleicherio indoeuropiečių kalbų medį ir baltų kalbų šaką matydami tarp gausingai vartojamų germanų ir slavų kalbų, didžiavomės savo praeitimi. Dar iš sovietmečio buvome orientuoti į romantiškąją kalbos PRAEITĮ (*vos ne seniausia kalba; argi ne ja kalbėjosi Adomas su Ieva rojuje?* ir pan.). Nereikėtų stebėtis – tada savo kalbai neturėjome ATEITIES.

Tačiau praeitis jaunimui – tai gyventojų kartai, kuri gali daryti didžiausią poveikį Europoje, ji paprasčiausiai neįdomi, nes jaunosios kartos pasaulis seniai peraukęs nacionalinės valstybės ribas. Jie yra pasaulio žmonės. Kita vertus, mes, kurie gyvename posovietinėse šalyse, irgi negalime visa laiką kalbėti tik apie tai, kaip sovietų laikais mums ten buvo ar kokie mes tada buvome. Turime kalbėti apie tai, kokie būsimė net ir tada, kai nebebus mūsų.

Atkūrę Lietuvai nepriklausomybę, pirmiausia lietuvių kalbai kūrėme DABARTĮ. Vieni ją supratome kaip teisiškai reglamentuotą tapatybės savastį, rengėme įstatymus ir valstybinės kalbos rėmimo programas, naiviai tikėdami, kad sėkmė, taip akivaizdžiai iškėlus liuanistikos prioritetus tarpukariu, neaplenks ir šį kartą. Kiti tuo pačiu metu reikalavome neribotos laisvės sau ir, žinoma, kalbai – be jokių reglamentų, nes pastarieji asocijavosi su sovietmečiu, cenzūra ir dar bala žino kuo. Taip, po 1990-ųjų valstybinė kalba buvo institucionalizuota: prie Atkuriamojo Seimo dirbo Valstybinė lietuvių kalbos komisija, tvirtėjo valstybinė kalbos inspekcija, ne tik lietuvių kalbos mokymu, bet ir lietuviakalbėmis Pietryčių Lietuvos mokyklomis rūpinosi Švietimo ir mokslo ministerija (geru žodžiu minime ministro Zigmo Zinkevičiaus laikus)... 1995 m. lietuvių kalba ir jos vartojimas buvo reglamentuoti įstatymais...

Taigi senajam Valstybinės kalbos įstatymui jau trisdešimt. Per tris dešimtmečius mūsų kalba išaugo šį drabužį. Geriausias to įrodymas – pirmieji lietuviškai prabilę humanoidai Ažuolas ir Liepa. Jais kaip įrodymu noriu pasakyti, kad šiais – dirbtinio intelekto ir šiuolaikinių informacinių technologijų laikais – kalba nefunkcionuoja taip, kaip tai buvo, pavyzdžiui, XIX a., kai ji buvo nacionalinių valstybių pagrindas. Taigi Lietuvos valstybei reikia naujo, konstitucinio valstybinės kalbos įstatymo. Bet tai jau esame konstatavę ir prieš gerą dešimtmetį, 2012-aisiais, kai minėjome valstybinės kalbos devyniasdešimtąsias metines... Ar kas pasikeitė? Niekas... Visi būsimąjo konstitucinio įstatymo projektai guli Seimo archyvuose ir Seimo narių stalčiuose... Kodėl? Nesuprantame, kad DABARTIS augina ATEITĮ?

Kalba miršta, jei ji neperduodama iš kartos į kartą. Nors kalbėtojų skaičius nėra labai svarbu, tačiau kalbininkai rūpestingai skaičiuoja. Žinoma, kad, pavyzdžiui, prieš keliolika metų akų kalba Indijoje kalbėjo nuo tūkstančio iki dviejų tūkstančių gyventojų, o serių kalba Meksikoje – viso labo tik nuo 650 iki tūkstančio žmonių². Davidas Crystalas sako paprasčiau – tos kalbos išmirs maždaug per dviejų kartų gyvenimo laikotarpį³.

Na, ir kur lenki? To jau per daug, – pasakysite. Bet argi ne toks likimas ištiko mūsų brolius prūsus? Kaip žinote, iš visų indoeuropiečių šeimos baltų kalbų šiandien yra išlikusios tik dvi gyvosios kalbos, o latviškai kalba dar mažiau žmonių nei lietuviškai... XIX a. pabaigoje

² Duomenys iš *National Geographic (Lietuva)* 7(34), 2012: 54.

³ Crystal David 2005: *Kalbos mirtis*, Vilnius: Tyto alba, 8.

Fridrichas Kuršaitis pateikė pirmąjį lietuvių kalbos ploto žemėlapi ir bendrą lietuvių skaičių, tuo metu buvusį apytikriai nuo 1,5 iki 2 milijonų⁴. Tiesa, tuomet dar apie 150 tūkstančių lietuvių gyveno Rytprūsijoje. Pastebėjęs, kad miestų gyventojai niekur nėra lietuviai (Rytprūsijoje vokiečiai, Rusijos ir Lenkijos Lietuvoje – lenkai), autorius pripažino, kad ir tarp kaimiečių lietuviai „tėra tik žemiausia klasė“. Todėl, F. Kuršaičio nuomone, lietuviškai kalbančių skaičius turėjo tik mažėti. Prūsijoje lietuvių kalbą išstūmė vokiečių kalba, kitur – lenkų, o carinės Rusijos dalyje – ir rusų. Uždraudus spaudą lotyniškais rašmenimis, lietuvių kalbos išlikimas carinės Rusijos laikais prilygo stebuklui, ir tuo pelnytai didžiuojamės...

Bet ar dėl kasmet mažtančio Lietuvos gyventojų skaičiaus neturime susirūpinti? Ar mūsų valstybė negrįžusi prie F. Kuršaičio minėtų dviejų milijonų? Šiuo metu Lietuvoje stebimos dvi tendencijos: nuo 1990 m. Lietuva prarado daugiau nei 1 milijoną gyventojų, tai yra trečdalį visos populiacijos (per 20 m. iš Lietuvos emigravo 774 tūkst. gyventojų, 321 tūkst. sugrįžo)⁵. Nors 2021 m. didžioji dalis Lietuvos gyventojų buvo lietuviakalbiai (85,3 proc.), pastaraisiais metais procentinė jų dalis mažėja. Gerėjant socioekonominiam gyvenimui, neproporcingai auga imigrantų skaičius (2023 m. Lietuvoje gyveno daugmaž 222 tūkstančiai užsieniečių⁶). Taigi Lietuvos populiacija tolydžio kinta, kaip kinta ir visos Europos kalbinis paveikslas.

Didelis imigrantų srautas mus pasiekė ne tik iš kariaujančios Ukrainos, bet ir Afrikos bei Azijos valstybių. Labai daug svetimšalių studentų gyvena ir mokosi universitetiniuose miestuose – Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje. Kai kuriems iš jų, net ir baigusiems aukštuosius mokslus, lietuvių kultūra išlieka svetima. Suprantu aukštųjų mokyklų poreikį nemažinti studentų krepšelių skaičiaus, bet tada raskime papildomų lėšų realiai užsieniečių integracijai... Kad ir išvažiuotų iš Lietuvos jie būtų mūsų kultūros ambasadoriai.

Pastebėtina, kad ne visi atvykėliai skuba mokytis valstybinės lietuvių kalbos. Imigrantai iš buvusių sovietinių respublikų (Uzbekistano, Kazachstano, Kirgiztano ir kt.) Lietuvoje vis dar susikalba rusiškai. O kiek iš jų pramoko lietuviškai? Tikrojo skaičiaus nežinome, bet esame informuoti, kad jų atestacijai nėra pinigų. Todėl, girdi, reikia atidėti kvalifikacinius egzaminus, dėl tos pačios priežasties ir lietuvių kalbos mokymąsi... Palaikau visus, kurie atidėjimams nepritaria, nes... ši istorija jau kartojasi: tą patį girdėjome 1995-aisiais, bet neatidėjome... Ir gerai padarėme.

Kokia išeitis? Paprasta: kvieskimės ir vežkimės į šalį tokį skaičių migrantų, kad pajėgume jiems sudaryti palankesnes sąlygas ne tik dirbti, bet ir gyventi. Žmogus ne vien darbu

⁴ *Grammatik der litauischen Sprache von Dr. Friedrich Kurschat*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876, 8; lietuviškas vertimas: Frydrichas Kuršaitis, *Lietuvių kalbos gramatika 1876*, par. B. Kabašinskaitė, iš vok. k. vertė A. Tekorius, vertimo mokslinė redaktorė R. Venckutė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, 40–41.

⁵ Prieš keletą metų kalbininkai jau yra įspėję, kad tai gali daryti nemažą poveikį lietuvių kalbai ir švietimui (žr. Tamulionienė Aurelija 2022: Migration and Linguistic Integration in Lithuania. – 19-oji EFNIL konferencija „Language and Migration“, 2022 m. spalio 12 d., Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimas).

⁶ Šaltinis – *Lietuvos statistikos departamentas*. Prieiga internete: <https://123.emn.lt/> [žiūrėta 2025-09-19].

gyvas... Prieš kurį laiką išgirdome informaciją apie nelietuviškų mokyklų abiturientus, išlaisviusius valstybinius egzaminus nevalstybine kalba. Tiesa, jų vos kelios dešimtys... Ministerija sako, čia ne problema. Bet ar labai prasta, tiesiog slenkstinė mokymo kokybė paskirose mokyklose tikrai nėra visos Lietuvos PROBLEMA?

Todėl ir sakau: Lietuva neturi valstybinės kalbos strategijos. Kiti sakytų – politikos. Bet, mano supratimu, STRATEGIJOS NEBUVIMAS TAIP PAT YRA POLITIKA. Mokyklinio amžiaus ukrainiečių vaikų skirstymas po rusakalbes mokyklas – taip pat politika. Ar tikrai nebuvo galima suburti grupių lietuvių kalba dėstomose mokyklose?

Kaip ir žmonės, kalba gali būti saugi, nykstanti arba mirusi. Nykstančių kalbų padėtį kalbininkai aptaria pagal daug kriterijų. Jų nuomone, kalbą galima dar išgelbėti, jeigu bendruomenės nariai susiburia bendram darbui, o kiekvienas bendruomenės narys laiko savo pareigą prisidėti prie bendro tikslo; jei atliekama kalbos vartojimo įvairiose gyvenimo srityse analizė; jei pasirenkama, ką saugoti, – simbolinę kalbos paveldą ar vis dėlto kasdien vartojamas rašomosios ir šnekamosios kalbos priemonės; jei sutariama dėl kalbos duomenų rinkimo ir saugojimo tvarkos; jei vyksta rašomosios ir šnekamosios kalbos norminimas, jei mokoma tos kalbos mokyklose ir siekiama, kad ja būtų dėstomi visi dalykai; jei ta kalba spausdinama mokomoji medžiaga vaikams ir suaugusiems; ta kalba kuriama literatūra; jei kalba būna pripažinta valstybine⁷.

Akivaizdu: valstybinės kalbos statusas kuria teises prielaidas kalbai egzistuoti, tačiau negali atstoti mūsų noro ir pasiryžimo gimtąją kalbą išlaikyti gyvybingą. Rašomosios ir šnekamosios kalbos vartojimas valstybiniame sektoriuje, mokykloje ir žiniasklaidoje – dar ne viskas. Ne viskas ir specialių norminamųjų ar priežiūros institucijų sukūrimas, jei jų veikla yra nepakankama, nes jos neturi ilgalaikės veiklos perspektyvos.

Pirmą kartą lietuvių kalba buvo paskelbta valstybine 1922 m. Tarpukariu laikytasi labai paveikios kalbos planavimo strategijos: planuotas statusas, vykdyta norminamoji veikla, apimanti ne tik norminimą, bet ir kalbos mokymo reikalus, o visuomenė pati rūpinosi kalbos prestižu... Dabar Lietuvoje kalbos apsaugos sistema veikia tarsi panašiai, bet ji klimpsta, kartais jau „nepaveža“ tų aktualijų, kurias kelia emigracija, imigracija, globalizacija ir mūsų pačių nesitvarkymas... Taigi turi būti nuolatinė (jeigu norite, permanentinė) stebėseną, o su realia kalbos vartosenos analize turėtų būti nuolat atnaujinama ir valstybinės kalbos strategija.

Šiuolaikinio pasaulio sąlygomis, įsivyravus didžiosioms kalboms (anglų, kinų, ispanų...), mažosios kalbinės bendruomenės turi būti reiklesnės. Prašom suprasti teisingai: nesu kitų kalbų priešininkė, tačiau pasaulyje vyraujanti viena ar kelios kalbos neturi užimti kitų kalbų vietos. Todėl neatsitiktinai pastaraisiais metais visoje Europoje susirūpinta vietinių kalbos atmainų išsaugojimu. Taigi šiuolaikiniuose dialektologų (ir, apskritai, kalbininkų), kaip šiuolaikinės visuomenės atstovų, darbuose pasigendu mūsų nacionalinių kalbų (ir tarmių) ateities strategijos, kuri būtų nukreipta į tų kalbų ir dialektų išsaugojimą. Tai nereiškia, kad sustabdysime jų natūralią raidą, bet tai reiškia, kad pasirūpinsime palankesnėmis jų gyvavimo

⁷ Plačiau žr. Crystal David 2005: *Kalbos mirtis*, Vilnius: Tyto alba, 159–160.

sąlygomis. Europoje turi įsivyrėti ekologiškas požiūris ne tik į gamtą, bet ir į kalbą. Ir visai nesvarbu, ar tai būtų valstybinė, ar tautinės mažumos kalba, ar tik kokia vietinė kalbos atmaina.

Taigi šiandien kalbame apie naujus uždavinius, iškylančius ir Lietuvai, ir Europai. Vienas iš jų – išlaikyti savo kalbinę (taigi ir tarminę) įvairovę. To negalime padaryti įsikibę tik į savo praeitį, bet ją turime gerbti. Šiuolaikinių mokyklinių programų kūrėjai dar turi ieškoti (ir rasti) tinkamą raktą Mažosios Lietuvos istoriniam ir kultūriniam palikimui atrakinti (pirmąją lietuvišką knygą probėgšmais paminėję apžvalgose, atsisakę Ievos Simonaitytės, mes patys į ją žvelgiame tik „neviežlybų“ Donelaičio būrų akimis...). Tiesa, tuos, kuriems iš „Metų“ atmintyje išlikęs tik varnų valgymas, skubu nuraminti: Lietuvos televizijų programose apstu gastronominių laidų (prie jų priskaičiuoju ir tas, kai laidų kūrėjai važiavo grilinti ir filmuoti grilinimo prie piliakalnių)... Taigi ar galėtume paneigti, kad didžiausią poveikį darančios medijos formuoja gastronomicinį požiūrį į Lietuvos istoriją, kalbą ir kultūrą?

Lituanistikos laukuose – kaip ir visame Lietuvos moksle ir švietime – vis dar jojame ant tarptautiškumo arklio: skaičiuojame tarptautinius projektus, užsienio kalbomis parašytus straipsnius ir monografijas, leidžiamas prestižinėse užsienio leidyklose. Jų prestižiškumą kiekvienais metais patvirtina (arba ne) Lietuvos mokslo tarybos (LMT) funkcionieriai. Taigi savas lėšas kišame į svetimas kišenes... Tiesa, reikia pasakyti, kad lituanistika išmoko ir šitą pamoką – ji kasmet stiprina savo tarptautinį mokslinį dėmenį. Bet ar tik tarptautiškume turi slypėti lituanistikos Lietuvoje esmė?

Lingvistiškai pasvarstykime, kas yra tas tarptautinis dėmuo (*tarptaut-*) be elemento (*taut-*)? Lieka tik prielinksnis (*tarp*)... O ką jis reiškia? Žiūrėkit, kaip norit... bet tai tik tuščia vieta...

Valstybė turi keisti valstybinės kalbos ir požiūrio į ją strategiją. Per valstybės užsakyamus į ateitį turime diegti tautiškumo elementus. LMT turi keisti požiūrį į Lietuvai ir lietuvių kalbai svarbius, t. y. kapitalinius, darbus – didįjį *Lietuvos kalbos žodyną*, *Bendrinės lietuvių kalbos žodyną*, senųjų raštų duomenų bazę, *Tarmyną* ir kt. – ir taip kiekvienoje lituanistikos srityje. Tokius sąrašus turi ne tik kalbininkai, bet ir literatūrologai, filosofai, archeologai, istorikai... Kitaip tariant, be tarptautinių prioritetų, turi teisę egzistuoti ir būti realizuojami pirmenybiniai nacionaliniai projektai. Jų tąsa turi būti garantuojama valstybės... Ir tiek laiko, kiek egzistuos valstybė...

Gimtosios kalbos pakeitimas kuria nors kita nėra koks staigus ar epidemiškas reiškinys. Iš pradžių – tai tarsi vos juntamas šešėlis, kuris gali atsirasti ne tik bendraujant, bet ir kita kalba mąstant. Regis, taip neseniai garsiai piktinomės nelietuviškais prekių ženklais ar firmų pavadinimais, o šiandien vos ne tylomis nuryjame nenumaldomą norą kalboje ką nors keisti, lauzyti ar atmesti kokią priesagą ar galūnę... Gerbiamieji, kalba negali būti perkonstruojama remiantis asmeninėmis nuomonėmis, politiniais ir ideologiniais argumentais ar, nebijokime pasakyti, kai kurių politikų (ir ne tik jų) interesais... Taigi NEŽALOKIME jos...

Šiuo metu Lietuvoje akivaizdus „žaliosios“ (t. y. ekologinės) kalbotyros poreikis. Tradicinė mokyklinė kalbos kultūra padėjo atsilaikyti prieš rusų kalbos įtaką, nes visuomenės

buvo suvokta kaip tam tikra rezistencinė kalbos išlikimo forma. Dabar kalbai reikia stipraus palaikomojo gydymo. Gerą valstybinės kalbos statuso įgyvendinimo darbą atliko senasis Valstybinės kalbos įstatymas, bet verkiant reikia naujo. Reikia naujos, šiuolaikinės, strategiškai sustyguotos prevencinės kalbotyros... O svarbiausia – stiprios teisinės ir ekonominės bazės ją įgyvendinant.

Kalbos merdėjimas nesudaro akivaizdaus pavojaus valstybei, nepritraukia tokio visuomenės dėmesio kaip klimato atšilimas ar kitos aplinkosaugos problemos. Tačiau, kad kalba neišnyktų, ją reikia saugoti. Kadangi šis apsisprendimas yra „ilgalaikis (ir reikalauja nemažų ekonominių investicijų bei socialinių reformų), – pasak Crystallo, – valdžia mieliau rinksis trumpalaikį „remontą“, imdamasi priemonių tik akivaizdžiausioms problemoms spręsti – iš esmės tik paramstys kalbą ten, kur daugiausia pavojaus. Deja, šių priemonių efektyvumas atvirksčiai proporcingas jas lydinciam politiniam triukšmui. Kalbos priežiūroje niekas negali pakeisti atidaus tolimos praeities planavimo, pirmenybę teikiant kalbos kultūrinės aplinkos skatinimui, ir skrupulingos trumpalaikių priemonių atrankos.“⁸

Šiuo metu, visoje Europoje akivaizdžiai tvyrant egzistencinio nerimo ir grėsmės nuotaikoms, įvairiose net kasdienio gyvenimo srityse stiprėja kovos naratyvas, dažnai pasakome, kad nacionalinė kalba ir kultūra yra mūsų ginklas. Taigi žiūrėkime, kas juo naudojasi ir kieno jis rankose.

⁸ Crystal David 2005: *Kalbos mirtis*, Vilnius: Tyto alba, 131.